

KÉT KRONOTOPOSZ TALÁLKOZIK AZ ÚTON...

(Mikszáth Kálmán: *Beszterce ostroma*)

Az 1880-as, de főleg az 1890-es években Mikszáth Kálmán mind kisebb, mind nagyobb epikai formák keretei között gyakran kísérletezett azzal, hogy két történetet helyezett egymás mellé.¹ E kísérletek közé sorolható az a két egymást követő, hasonló felépítésű regénye is (*Beszterce ostroma*, 1894 és *Szent Péter esernyője*, 1895), melyekben az első rész végével az egész addigi történet eltűnik, és a második résszel más helyszínen, más szereplőkkel új történet kezdődik, amely az addigi regényidőtől is független időben játszódik. Az olvasót természetesen zavarba ejti ez a jelenség: maga az a tény, hogy ez ugyanannak a regénynek a folytatása, amit a „Második rész” paratextus különös határozottsággal állít, olyan elvárásokat ébreszt, amelyeknek a szöveg egyáltalán nem hajlandó megfelelni: nincs semmiféle kapcsolat a korábban elbeszélte történettel, sem a térben, sem az időben, sem a szereplőket tekintve. A (műfaji konvencióknak megfelelő) rend csak a második rész végén áll majd helyre, amikor a két történet összefut, és attól kezdve majd együtt halad tovább.

Ez a szerkezet egyáltalán nem egyszerű, és a recepció mindig problematikusnak találta, ha reflektált rá.² A lineáris regényidőt alapvetően megkérdőjelezi, hiszen a második rész végének időpontja esik egybe az első rész időbeli végpontjával, és ez csak éppen akkor derül ki, hiszen az időbeli visszalépés a második rész elején kimondatlan, sőt kikövetkeztethetetlen volt. Azt, hogy a két történetnek bármi köze van egymáshoz, a szöveg sehol sem állítja, csak utólag látni, hogy ugyanannak a történetnek a részei. Ugyanakkor azonban az olvasó saját műfaji elvárásai következtében mindvégig várja, hogy a kettő között kapcsolatok létesüljenek, de ezeket a kapcsolatokat a történet szintjén nem teremtheti meg. Igaz, a *Szent Péter esernyőjében* a második részben is játszik szerepet egy esernyő, de semmi jel nem mutat arra, hogy ez ugyanaz az esernyő, mint amely az első részben szerepelt, csak éppen a műfaji konvenciók, vagyis az olvasó korábbi iro-

¹ Lásd erről korábbi tanulmányomat: *Történetek metaforikus interakciója. Mikszáth: Galamb a kalitkában*, ItK, 1999, 688–710.

² Már 1900-ban LÁZÁR Béla a *Beszterce ostromáról*: „Ekkor azonban a mese fonalát eljuttuk és egy újat kapunk a kezünkbe. [...] Elvezet egy másik világba, mely minél aprózottabban alakul ki elénk, annál károsabb Nedecze [!] urának az alakjára, mert ráborul a ködfátyol, mely eltakarja. A kompozíció elhibázott volta megbosszulja magát a továbbiakon, mikor már Pongrácz gróf újra szerepel, de érdeklődésünknek immár nem ő hanem Apolka a középpontja.” *A tegnap, a ma és a holnap*, II, 1900, 193–194.

dalmi tapasztalatai. De hogy hogyan lehetne a két esemény azonos, és hogy ez az azonoság hogyan teremthet kapcsolatot a két különböző helyen tevékenykedő két szereplőcsoport között, ez rejtély kell hogy maradjon.

Riedl a *Szent Péter esernyője* felépítését a lehetséges regényszerkezetek egyik alaptípusának tartja, melyet „kétoszlopos rendszernek” nevez, és az általánosan megnevezett „angol regényírókkal” hoz kapcsolatba. Így jellemzi: „A cselekvény megindul egy bizonyos irányban és folyik, folyik, egyszerre csak megakad, arról nem hallunk többet, mint-ha csak egészen új regény kezdődne s ez a cselekvény is folyik, míg egy ponthoz ér, mikor az első oszlop a másodikkal összetalálkozik, összefolyik. [...] Ezt a szerkezetet *angol regényírók szeretik*, ahol nem két, hanem három, négy ilyen oszlop van! Csupa új cselekvény, egy harmadik, negyedik, még egy ötödik is; habozva olvassuk tovább, egyszerre valami meglepő fogást látunk s az esemény összefügg.”³

Az utalás az angol regényre akkor tűnik találónak, ha a Viktória korabeli regényre gondolunk, hiszen egyrészt köztudott, mekkora hatással volt Mikszáthra Dickens, másrészt a több cselekményszál összekapcsolásával építkező regény jellemző arra a korszakra. Éppen Dickens *Kis Dorritja* alkalmas példa lehet, hogy lássuk, mennyiben közös és mennyiben más Mikszáth technikája. Dickens így fejtette ki regénytervét még az első fejezetek írása közben: „Az villant át az agyamon, milyen újdonság lenne embereket mutatni, amint utazás közben véletlenszerűen találkoznak, és ugyanott vannak, bár mit sem tudnak egymásról, ahogyan az életben történik; aztán később újra összeköttetésbe hozni őket egymással, és magát ezt az összeköttetésre való várakozást az érdeklődés részévé tenni.”⁴ Dickens tehát kifejezetten a különböző szereplők illetve szereplőcsoportok összeköttetésére való várakozással számolt, mint ami fokozza az érdeklődést. Kérdéses, hogy ez az érdeklődés növekszik vagy csökken azáltal, hogy az elbeszélés legelején együtt mutatja a szereplőket, de még csak véletlenszerűen egymás mellé sodródva. Ugyanakkor azonban az elbeszélésnek ez a nyitóablak csak a második fejezete; az elsőben egy másik szereplőcsoportot látunk, akikkel a cselekmény később szintén össze fogja kapcsolni a második fejezet szereplőit.

Ez a kezdet véleményem szerint kétféle sugalmazással terhes. Egyrészt a befogadás érzékenyebb lesz a két illetve több cselekményszál vagy szereplőcsoport közti analógiák megfigyelésére, azaz a szöveg metaforikus olvasására. Az első fejezet két szereplője egy marseille-i börtön cellájában ül, a második jómódú utazói éppen karanténba zárva várják, hogy partra léphessenek. A hatodik fejezetben pedig megjelenik az életét a Marshalsea börtönében töltő Dorrit család is. Az, hogy ezeket a cselekményszálakat az elbeszélés egyelőre parataktikusan kezeli, és nem engedi meg integrálásukat az elbeszéltek szintjén, kiemeli kapcsolódásukat a börtön-metaforika mentén, amely az egész regényt áthatja.

Másrészt, mint arra a regényt tervező Dickens is utalt, erős lesz a várakozás az egyes szálak összekapcsolódására a történet szintjén. Ezt a várakozást felerősíti a narrátor és egyes szereplők szólamaiban is folyó diskurzus, amely azt tárgyalja, hogy a világon min-

³ RIEDL Frigyes, *Mikszáth Kálmán*, Bp., 1940, 82–83. Kiemelés az eredetiben.

⁴ J. FORSTER, *The Life of Charles Dickens*, London, 1966, II, 181.

den cselekményszál összefügg, és a különböző utakon vándorló emberek végtére mind ugyanoda tartanak.⁵ Vagyis az elbeszélés működése mimetikusan tükrözné a világnak a szereplői és narratori szövegekben diszkurzívan is leírt működését. Ezt a vonulatot erősíti a regény krimiszerű jellege: Clennam mindvégig kutat valami titok, régi bűn után, melyről intuitíve sejti, hogy kapcsolatot teremt saját családjá és a Dorritok között.⁶

Ez a krimi azonban végül csak nagyon felemás módon vezet a rejtély megoldásához. Egyrészt a szálak viszonya csak egy olyan zavaros leleplező jelenetben derül ki, hogy ember legyen a talpán, aki tényleg megérti; másrészt maga a rejtélyt firtató Clennam sohasem tudhatja meg a leleplezett titkot. Annak a titoknak a tartalma, amely a cselekményt szervezni látszott, végül teljesen irrelevánsnak bizonyul, és kiderülése egyáltalán nem számít a cselekmény további alakulásában. Bár a szálak összetalálkozásának poétikai szükségszerűsége megfelelni látszott a cselekmény és a világ szükségszerűségeinek, a rejtély köré szerveződő kapcsolatuk végül kipukkadt, mint egy üres hólyag, és ez csak a metaforikus szükségszerűséget hagyta érintetlenül, tovább erősítve a metaforikus olvasás felhívását.

Mindez sok hasonlóságot mutat a Mikszáth-szövegekkel; fel kell azonban tűnnie az aránybeli különbségeknek. A *Kis Dorrit* több mint ezer oldalas magyar fordításában 17 oldal után indul el egy új, az előzőhöz egyelőre nem kapcsolódó szál. A *Beszterce ostromában* (a kritikai kiadás szerint) a 170 oldalas regény 40. oldala után.

És e felfokozott várakozás után hogyan kapcsolódnak össze Mikszáthnál végül a történetek? Míg Wibra Gyurit az esernyő keresése szükségképpen vezeti el a másik világba, addig a *Beszterce ostromában* a két történet csak mintegy véletlenszerűen, sőt valószínűtlenül kapcsolódik össze.⁷ De vajon az összekapcsolásnak ez az esetlegessége nem

⁵ „Életünk útján mindazokkal találkozunk majd, akik jönnek, ismeretlen tájakról, ismeretlen utakon jönnek, egyre jönnek felénk [...]. S mindazon dolgokat tenni fogják velünk, s mi hasonlóképpen övelük, amiket tenni elrendeltetett. [...] Az ön csinos leánya [...] megriad e gondolatoktól. Mégis [...] szinte biztosra veheti, ifjú hölgyem, hogy már elindultak útjukra azok is, akiknek majd önnel lesz dolguk, s akik tenni is fogják a dolgukat. Holtbiztos, hogy így lesz. Jöhetnek a tengerentúl száz-, ezermérföldes távolából, és lehetnek már itt, a közelben is, s anélkül, hogy ön bármit is tudna róluk vagy tehetne ellenük, előbújhatnak még onnan is, ahol e város legocsmányabb söpredéke tanyázik” – mondja Miss Wade (ford. BIZÁM Lenke, Bp., 1961, 43). „Milyen különös is lenne, ha a kicsiny betegszoba halovány világa valójában jelzötűz lenne valakinek, akire itt a legkevésbé sem számítanak, s akinek mégis meg *kell* érkeznie ide; milyen különös is lenne, ha a kicsiny betegszoba halovány világa valójában örtűz lenne a vártán, és várna valamit, melynek bekövetkeztéig égnie kellene e lángnak minden éjszakán. És a nagy tömegből, akik megyünk és megyünk, itt lenn, a nap alatt, s a csillagok alatt, éjjeleken, nappalokon, porlepte dombokon, tikkasztó lapályon át megyünk, menetelünk, átkelünk a vízen, át a szárazföldön, furcsán, idegenül, csak jövünk és megyünk, a nagy találkozásra egymáshoz sietünk, ki lesz miközülünk, ki célját nem tudva, most bizton erre tart, az élet zarándokútján vajon ki lesz az a vándor?” – mondja a narrátor (237 – kiemelés az eredetiben).

⁶ A krimi-jelleghez és az azt lezáró antiklimaxhoz lásd GARRETT, *The Victorian Multiplot Novel: Studies in Dialogical Form*, New Haven–London, Yale University Press, 1980, 74 skk.

⁷ Amit RIEDL Frigyes is megfigyelt (*i. m.*, 95), és mint hibát rótt fel a regénynek (amint az egész itt tárgyalt szerkezetet is): „egyszerre megakad a cselekvény, és Zsolnán vagyunk; egy fiatal leány, Apollónia történetét halljuk. A két történetet aztán Mikszáth egy nem éppen valószínű fordulattal egybekapcsolja.” De ugyanezt figyelte meg az esernyővel kapcsolatban is. Hiszen Wibra még csak nem is az esernyő, hanem egy elveszett fülbevaló véletlen megtalálása révén ismerkedik meg Veronkával (*i. m.*, 83). Az egyébként, hogy az esernyő

sugallja-e, hogy az igazi kapcsolatot valahol máshol, nem egyszerűen a történet menetében kell keresni? Az, hogy a két történet utólag (bár meglehetősen valószínűtlenül) egyazon történet két részének bizonyul, nem hasonlít-e a *Galamb a kalitkában* befejezésére, amely a két különböző történetről utólag azt állítja, hogy azonosak? Azt a kijelentést metaforaként értelmezhetjük, hiszen két különböző dologról azt állítja, hogy azonosak. Itt is az derül ki utólag, hogy a két történet ugyanaz a történet. Ezek szerint ezt a szerkezetet is tekinthetjük metaforikusnak, ami nem jelenti azt, hogy a hasonlóságokat kellene keresnünk a részek között, hiszen a metafora működésében a különbségeknek talán még nagyobb szerepük is lehet a hasonlóságnál. Ha a metafora két különböző dolgot összekapcsolván két nézőpontot jelöl ki, ahonnan a másik dolgot tekintjük, ez sokkal inkább a különbségek megfigyelését segíti elő, és éppen ezáltal támogatja a megismerést.

A regény első része Nedecen, Pongrácz világában játszódik, a második Zsolnán. Azt fogom megvizsgálni, miben különbözik egymástól ez a két világ, vagyis a kettő egymás mellé helyezése e világok mely vonásait emeli ki. Ha az első és a második rész egyazon történet két része, akkor valahogyan azonosak. Kapcsolatuk mégis merőben külsődlegesnek tűnik, hiszen nincs szó többről, mint hogy a Beszterce ellen vonuló Pongrácz útja Zsolnán vezet át.

Ha viszont a két történet mégis egyazon történet, akkor összemérhetőeknek kell lenniük. Ez az összemérés pedig nem jelenthet mást, mint hogy a két történetet egymás felől olvassuk. Jó előre le kell szögeznünk, hogy ez az összemérés nem szerveződhet Pongrácz gróf örültségének problémája köré. A *Beszterce ostromában* mind az elbeszélő, mind a szereplők rengeteg energiát szánnak azon kérdés boncolgatására, örült volt-e a főszereplő. Mintha ennek a kérdésnek az eldöntése volna az egész elbeszélés tétje. A magam részéről ezt az elbeszélő által túlhangsúlyozott kérdést amolyan csalinak tekintem. A recepció nagyrészt ráharapott erre a csalira: ezt a narratori diskurzust folytatja, tovább mérlegeli a pro és kontra érveket, és fő feladatának a döntést tekinti. De már maga az a tény, hogy az örültségről folyó narratori diskurzus folytatható, gyanút kell hogy ébresszen. A narrátor ugyanis mindig elkerüli a választ, fejtegetései mindig aporetikusan végződnek. Mindig az derül ki, hogy az örültség megítélésének mércéje hiányzik. A két egymás mellé került világ egymás felől olvasása viszont sokkal bonyolultabb képet kell adjon Pongrácz világáról is, mint amit az örült–normális besorolás eredményezne. Nem egyszerűen arról van szó, hogy a kérdés megfordíthatóvá válik, hiszen ha azt kérdeznénk, bolond-e Zsolna, akkor még mindig a fentebb csalinak nevezett kérdésselvetés hatókörén belül maradnánk: abból indulnánk ki, hogy valamelyik viselkedésmódnak normálisnak kell lennie, az ettől eltérően viselkedőknek viszont bolondoknak. Csakhogy azzal, hogy egy viselkedésmódot bolondságnak minősítünk, megszűnik problémának lenni. Akiről sikerül bebizonyítani, hogy örült, azt be lehet zárni a bolondok házába, ki lehet iktatni a

keresése vezeti el a hőst és az őt követő elbeszélőt az egyik világból a másikba, csak az elbeszélés és nem az elbeszélte teleológija felől nézve jelent szükségszerűséget. Hiszen a két világ közötti kapcsolatot így egy teljességgel esetleges tárgy, az esernyő, végső soron pedig az elborult elméjű Münz Jónás bolyongása teremti meg. Ha pedig a kapcsolat egy örült kóborlásai révén jön létre, akkor ez a kapcsolat esetlegesebb aligha lehetne.

világból, következként az általa képviselt viselkedés- vagy látásmódokkal többé már nem kell foglalkozni. Ami meg is történik Druzsba tanárral *A sipsirica* című kisregényben, amelyet a *Beszterce ostroma* átírásaként is olvashatunk, hiszen a kapcsolatra jó pár egyező momentum, intertextuális (ön)reflexió hívja fel a figyelmet.⁸ Amikor Druzsbat az önkényes hatalom a bolondok házába zárja, maga ez a tény látszik garantálni, hogy állításai nem igazak, hogy azokkal nem is érdemes foglalkozni: „Néhány nap múlva komüniké jelent meg a lapokban, hogy a zsámi kastélyról forgalomba hozott pikáns hírek, melyek közéletünk egy tisztos, kimagasló alakját is kellemetlenül érintették, egy megtébolyodott tanár, Druzsba Tivadar megbomlott agyában keletkeztek, vagyis ennek jelentéséből szívárogtak ki, s természetesen minden alapot nélkülöznek. Az illető tanár jelenleg a lipótmezei tébolydában van gyógykezelés alatt.”⁹

Az, hogy Druzsba a tébolydában van, bizonyítja, hogy tébolyodott; az, hogy tébolyodott, bizonyítja, hogy az a perspektíva, amelyből ő a gróftot bemutatta, inadekvát és a figyelemre sem méltó. Ugyanezen az alapon utasítják el egykori asztaltársai a Jahodovska személyiségéről szóló interpretációját is: „– No, persze, hogy nem igaz, – kiáltott fel Mliniczky megbotránkozva és hevesen hadonászva a kezével. – Oh, hogyisne! Csak örült ilyet kitalálhatta.”¹⁰

Csak hogy Druzsba esete azt is világosan megmutatja, hogy az örültség megítélése egész egyszerűen hatalmi kérdés. A rivális értelmezések képviselői közül az egyik félnek hatalmában áll a másikat tébolydába zárni és ezáltal annak (világ)értelmezését értelmetlenségnek bélyegezni. Viszont *A sipsiricában* van olyan narrátori pozíció, amely erre a vitára felülről lát rá, amely az igazság birtokában meg tudja ítélni, melyik fél állítása igaz.

A Beszterce ostromában sem ilyen narrátori pozíció nincs, sem a környezete nem képes Pongráczot örülként izolálni és semlegesíteni. Ha igaz, amivel Eisemann György a regény elemzését Michel Foucault-ra hivatkozva indítja, hogy „a közös értésrenden kívüli, ám éppen ezért – a vele szembesülésben – az önfelismerést elősegítő pozíciót sohasem nélkülözi a történelem”, és ezt a helyet „újabbán a bolond, az örült képviseli; e] pozíció tehát a diskurzusrend változékonyságával nemcsak értelmezett, hanem értelmező is”,¹¹ akkor ez egyben azt is jelenti, hogy a közös értésrend érvényesítése már eleve hatalmi kérdés, az adott közösségnek rendelkeznie kell azzal a hatalommal, hogy az értésrendjén kívülit izolálja és önmegértése vonatkoztatási pontjaként tematizálja. Az ily módon uralom alá hajtott vonatkoztatási pont tehát nem önjogán lesz a közös értésrend értelmezője, hanem csupán különbözésében: teljesen mindegy, hogy az örült mit állít a világról, csak az számít, hogy nem azt állítja, amit a hatalommal rendelkezők állítanak. Tartalommal csak a hatalom értésrendje bír. Az örült mint értelmezési pont az önmagát

⁸ Lásd FÁBRI Anna, *Mikszáth Kálmán 1847–1910*, Horpács, é. n.², 103 sk.; valamint EISEMANN György, *Mikszáth Kálmán*, Bp., 1998, 82 skk.

⁹ MKÖM 15, 159:1–8 (kiemelés tőlem).

¹⁰ MKÖM 15, 162:14–16.

¹¹ EISEMANN, *i. m.*, 76.

normálisnak tekintő (és állítását elfogadtatni elég erős), győztes ellenpólus ellenőrzése alatt áll.

A kérdés, hogy Pongrácz bolond vagy épelméjű, éppen azért maradhat probléma a regény szereplői számára mindvégig, mert senkinek sem áll hatalmában őt bolondként kiiktatni a világból, és azért fontos maga Pongrácz számára is, mert környezete izolációs törekvéseit ő is érzékeli, sőt ebben mintha maga is közreműködne. Pongráczal mindenestre nem olyan könnyű örültként (el)bánni, mert vagyona, társadalmi helyzete, családi kapcsolatai és nem utolsósorban személyiségének ereje révén képes rákényszeríteni az akarátát környezetére, illetve elhárítani a külvilág beavatkozási kísérleteit. Amikor azt olvassuk, hogy „A káprázatok közt, amelyekben fiatal kora óta élt, ez volt neki az első valóság. Igen, ez. Ez a nagy hazudozás”¹² – akkor a valóság és káprázat teljességgel relativizálódik. Beszterce hódoló követsége azonban mintha nemcsak Pongrácz számára volna valóságosabb korábbi élményeinél, amikor hadijátékaihoz ő maga rendelte meg az ellenséget. Valóban győztesen térhet vissza hadjáratáról, hiszen a külvilágot mégiscsak rákényszerítette, hogy az ő világszemléletéhez alkalmazkodjon. Ahogyan a budetini parancsnok fogalmaz, Pongráczal a „saját nyelvén”¹³ kell beszélni. Ebben a „hazudozásban” tehát a zsolnai társaság egyenrangú alternatív nyelvnek ismeri el Pongráczét, és hajlandó azon beszélni. Nem jelentéktelen körülmény azonban, hogy erre végső soron az a katonai parancsnok kényszeríti rá a zsolnai polgármestert, akit szoros családi kötelékek fűznek István grófhhoz.

Mivel az erők ilyen kiegyenlítették, Pongrácz problémát jelenthet környezete számára, és a narrátor ebben a kérdésben mindvégig tartózkodó álláspontot képvisel: gyakorta veszi fel maga is ennek a diskurzusnak a fonálát, de csak a legritkább esetben minősíti egyértelműen bolondnak Pongráczot. Például ilyen felemás módon: „Volt valami ebben a bolondban a nagy emberből, mint ahogy minden nagy emberben van valami a bolondból.”¹⁴

Ezek szerint a regényszólamok afeletti diskurzusát, hogy bolond-e Pongrácz, felesleges a kritikának folytatnia. Sokkal fontosabbnak látszik, hogy éppen a szerepek közötti erőegyensúly és a két első fejezet strukturális mellérendeltsége alapján metaforikusan, egymás felől olvassuk Pongrácz és Zsolna világát. Itt azonban nemigen találunk olyan textuális jeleket, amelyek az összeolvasás szempontrendszerét kijelölhetnék. Ezért a regényolvasásban kitüntetett szereppel bíró szempont, az idő felől kezdem fejtegetéseimet. Nem annyira azért, mert az idő a huszadik századi regényben is témává és problémává válván magában is érdekes, hanem mert úgy vélem, hogy a két első regényfejezet időszemléletének különbözősége világíthatja meg legjobban e két világ alapvető különbségeit. Ezt az egyelőre intuitívnak tűnő állítást persze megtámogathatja a különböző

¹² MKÖM 6, 104.

¹³ MKÖM 6, 97.

¹⁴ MKÖM 6, 30.

regényvilágok mint különböző kronotoposzok bahtyini leírása,¹⁵ amihez a későbbiekben még visszatérünk.

Ahhoz azonban, hogy kétféle időt szembesíthessünk egymással, részletesebben kell foglalkoznunk az elbeszélések idejével kapcsolatos elméleti diskurzus fogalomhasználatával, amely az ilyen vállalkozást nagy mértékben megnehezíti. A narratológiák ugyanis általában az idő lineáris felfogására alapozzák az elbeszélés megközelítését. A lineáris idő homogén módon halad előre: mindig egy irányba és mindig azonos sebességgel. Az egyirányúságból következik, hogy ugyanaz az esemény nem ismétlődhet meg. Szükséges ez ahhoz is, hogy működhessen a kauzalitás princípiuma: egy esemény csak a lineáris időben utána következő eseményeknek lehet az oka. A narratológia abból indul ki, hogy az elbeszélő világ ideje szükségképpen lineáris idő. Az elbeszélő események sorrendje és tartama tehát megadható ehhez a homogén, lineáris időhöz viszonyítva. Az események elbeszélése azonban többnyire mégsem alkalmazkodik sem ehhez a realitásként felfogott sorrendiséghez, sem ezekhez az időtartam-viszonyokhoz.

A kettő közötti különbséget az orosz formalisták a *fabula* és a *szűzsé* fogalompárjával írták le. Mivel a szűzsé kialakítását „az irodalmi alkotások specifikus sajátosságának” tekintették,¹⁶ márpedig céljuk az irodalom irodalmiságának megragadása volt, az elbeszélő szövegek megközelítésében éppen *fabula* és *szűzsé* különbsége lett a döntő szempont. De hogyan jutunk el a *fabulához*, amely természetesen nem adott közvetlenül az olvasó számára? Ehhez a befogadó tevékenységére van szükség, aki a számára a szűzsében hozzáférhető információk válogatása és értelmezése révén alkothatja meg a maga számára a *fabulát*. Ezek után viszont az így kialakított *fabulához* kell viszonyítani a *szűzsé* eltéréseit, hogy az elbeszélést leírni, kvalitásait értékelni tudja. A *szűzsé* alapján konstruált *fabulához* viszonyított *szűzsé* első pillantásra *circulus vitiosus*nak tűnhet. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy a formalisták a cselekményszövést, azaz a *szűzsé* kialakításának azért tulajdonítottak jelentőséget, mert itt fedezték fel az eltávolítás gesztusát, amely a hétköznapi világérzékelés stratégiáinak elbizonytalanítását eredményezi. Ahogyan a költői nyelv szembeállítható a gyakorlati nyelvvel, úgy áll szemben a *szűzsé* a *fabulával*.¹⁷ Vagy legalábbis a *szűzsé* világa a *fabula* világával. Ahogyan a költészet olvasója a gyakorlati nyelv birtokában közelít a költészet nyelvéhez, amely éppen az eltávolítás révén bizonyul nehéznek a számára, úgy közelít az elbeszélés olvasója a hétköznapi világérzékelés vagy időtapasztalat alapján az elbeszéléshez, amely egy másféle, eltávolított időtapasztalattal szembesíti. Ezek szerint, amikor az olvasó létrehozza a *fabulát*, a hétköznapi időtapasztalatot oktrojálja rá az elbeszélésre.

Egyrészt természetes, hogy az olvasó saját előzetes tapasztalatai szerepet játszanak a megértésben, a megkonstruált *fabula* tehát a saját időtapasztalat tematizálásaként szem-

¹⁵ M. M. BAHTYIN, *A tér és az idő a regényben* = Uő., *A szó esztétikája*, ford. KÖNCZÖL Csaba, Bp., 1976, 257–258.

¹⁶ B. EICHENBAUM, *A „formális módszer” elmélete*, ford. FOLLINUS G. = B. E., *Az irodalmi elemzés*, Bp., 1974, 19.

¹⁷ A. JEFFERSON, *Az orosz formalizmus*, ford. BABARCZY Eszter = *Bevezetés a modern irodalomelméletbe*, szerk. A. JEFFERSON, D. ROBEY, Bp., 1995, 44.

besíthető a szüzsé idegen világával. Másrészt azonban problematikusnak tűnhet, hogy a fabulát az elbeszél világ realitásának és nem az olvasó világa részének tekintik. Hiszen így elvileg kizárt, hogy az olvasótól eltérő időtapasztalat az elbeszél világ sajátja legyen, hanem ehelyett csak az elbeszélés tevékenységére lehet jellemző mint afféle költői licencia. Bár a fogalompár elvileg épp arra szolgált, hogy azt a mechanizmust írja le, ahogyan az olvasó szembesül egy az övétől eltérő időtapasztalattal, az olvasót mégis olyan fölérendelt pozícióba juttatja az idegen tapasztalattal szemben, ahonnan az idegen tapasztalat valójában nem vehető komolyan.

A narratológiák ezen az úton továbbhaladva tették meg a lineáris, homogén idő koncepcióját az elbeszélés leírásának viszonyítási alapjává. És hogy ezt megtehessek, folyamatosan a hétköznapi tapasztalatra, a józan észre vagy a *communis opinió*ra kell hivatkozniuk. Vagy arra, hogy milyen a világ valójában. A kettő bizonyos szempontból azonos, hiszen a világ valósága nem lévén közvetlenül elérhető, csak a közgondolkodásban létezik a számunkra. De hol létezik az a lineáris idő, amihez a narratológia viszonyít? Genette a következőképpen magyarázza az ismétlődés lehetőségét általában: „Egy esemény nemcsak arra képes, hogy megtörténjen, hanem arra is, hogy újra megtörténjen, vagyis ismétlődjön: a Nap mindennap felkel. Szigorú értelemben véve az ilyen többszöri előfordulások *azonosság*a természetesen vitatható: »a Nap«, amelyik minden reggel »felkel«, nem marad pontosan ugyanaz egyik napról a másikra [...]. Az »ismétlődés« valójában mentális konstrukció, amely az előfordulásból minden csak rá jellemzőt eltávolít, hogy csak azt tartsa meg, ami közös benne osztálya összes többi tagjával, ami viszont egy absztrakció.”¹⁸

Itt még nem irodalomról van szó, csupán arról a hétköznapi nyelvhasználat által kifejezett hétköznapi tapasztalatról, hogy az események ismétlődhetnek. Ez a tapasztalat azonban mégis problematikusvá válik, hiszen ellentmond a lineáris idő koncepciójának, mely szerint ugyanaz az esemény egyszerűen nem ismétlődhet meg. A megoldást valóság és emberi gondolkodás teljes szétválasztása adja: „valójában” nincs ismétlődés, hanem pusztán egy „mentális konstrukció”, amely bennünk van, nem a valóságban. Mindenesetre az olvasó eltekinthet attól a „ténytől”, hogy a valóságban nincs ismétlődés, és elfogadhatja az ismétlődés mint mentális konstrukció realitását, de tudnia kell, hogy ez nem igazi realitás. Ami ismétlődhet, az pusztán egy általános séma, amely az emberi absztrakciós tevékenység eredménye, aminek viszont éppen az a lényege, hogy eltekint a részletektől. Tulajdonképpen ugyanaz a gondolkodásmód ez, amelyet már a fabula és a szüzsé kettő-sében is megfigyelhettünk: hogy a valóságban (miként az elbeszél világban) lineáris idő működik, axióma; ha tehát az érzékelő szubjektum ismétlődést tapasztal, az az ő (illetőleg az elbeszélés mint tevékenység) saját konstrukciója kell legyen.

További problémát okoz azonban az az előfeltevés, hogy az ismétlődés kizárólag részletek nélküli, elvont sémák ismétlődését jelentheti, hiszen a világirodalomban bőven találhatunk példákat igen részletgazdag jelenetek ismétlődésére is. A megoldást Genette a pszeudo-gyakorító elbeszélés fogalmában találta meg, azaz hogy vannak „ismétlődő-

¹⁸ G. GENETTE, *Narrative Discours*, ford. J. E. LEWIN, Ithaca–New York, 1980, 113.

ként előadott jelenetek, ahol azonban a részletek bősége és kidolgozottsága biztosítja, hogy egyetlen olvasó se hihesse komolyan, hogy ezek előfordulnak majd ugyanúgy, minden változás nélkül többször megismétlődnek.¹⁹ Az ilyen előadás „irodalmi konvenció”, „elbeszélői licencia”,²⁰ „amelyet minden olvasó természetes módon értelmez túlzásként”: ahelyett, hogy „mindennap ez történt”, úgy olvassa: „mindennap valami ilyesmi történt.”²¹

A narratológia tehát komplett eszköztárat és egy meglehetősen zárt rendszert dolgozott ki annak érdekében, hogy teljességgel kiküszöbölje minden nem lineáris időkonceptió lehetőségét az elbeszél világban. A rendszer gyenge pontja, hogy az alapjául szolgáló lineáris időkonceptiót örökérvényű realitásnak és ugyanakkor a józan ész, a *communis opinio* által konstituált szemléletnek tekinti. Ez a józan ész ugyanakkor nem azonos az olvasó primér tapasztalataival, amelyek saját mentális konstrukcióit szükségképpen tartalmazzák. Az emberek többségének primér tapasztalata, hogy a világban van ismétlődés. De ez az ő mentális konstrukciójuk: józan eszükkel persze tudniuk kell, hogy nincs. Evidens viszont, hogy az emberi gondolkodás ki van téve a történetiség változásainak. Vajon hol találhatjuk fel a józan ész örök instanciáját, amely a lineáris időkonceptió etalonját is tartalmazza? Nos, leginkább a 18–19. századi természettudományban. Egyrészt akkoriban tűnt úgy, hogy a ráció a történeti változásoknak kitett mentális konstrukcióktól függetlenül képes megismerni a valóságot, másrészt akkoriban volt a lineáris idő fénykora.

Az idő koncepciói természetesen maguk is változnak a történetiségben. Az ókor ciklikus időkonceptióit a kereszténységgel, elsősorban Augustinusszal váltja fel a lineáris idő koncepciója, minthogy az üdvtörténet olyan egyszeri eseményeket tartalmaz (teremtés, bűnbeesés, megváltás), amelyek az időben soha nem ismétlődhetnek meg.²² A lineáris idő valószínűleg csak a pontos mechanikus órák elterjedésével lett homogénné, amikor mintegy az emberi időérzékeléstől független, objektív instanciává válhatott.²³ Ilyen időkonceptióra alapozta fizikáját Newton. Az idő és a tér állandóságából a sebesség relativitása következett. Csakhogy a fénysebesség állandóságának tapasztalatával ez az elképzelés már nem volt összeegyeztethető. A relativitáselmélettel a fizika feladta a homogén idő koncepcióját, egyes újabb természettudományos elméletek pedig az idő linearitását is bizonyos mértékig korlátozni látszanak.²⁴ A 20. századi filozófiában sem igazán a lineáris, homogén idő koncepciója játszik központi szerepet. A narratológia időkonceptióját tehát egy korábbi természettudományos paradigmához köthetjük.

¹⁹ GENETTE, *i. m.*, 121.

²⁰ Uo.

²¹ GENETTE, *i. m.*, 122.

²² AUGUSTINUS, *De civitate Dei*, XII, 13–14; vö. Ph. TURECZKY, *Time*, London–New York, 1998, 56.

²³ TURECZKY, *i. m.*, 68–69.

²⁴ Ami természetesen nem ciklikus időkonceptiót jelent, csupán a határnélküliség feltételezését, amely a világegyetem kezdetén és végén szünteti meg a lineáris idő érvényét, lásd S. W. HAWKING, *Az idő rövid története*, ford. MOLNÁR I., Bp., 1989, 121–146.

Úgy tűnik tehát, hogy a narratológiai elemzés etalonjául szolgáló lineáris és homogén időkonceptiót el kell utasítanunk, egyrészt mert maga is történeti jelenség lévén nem szolgálhat örök érvényű viszonyítási pontként, másrészt mert tapasztalat és józan ész, valóság és mentális konstrukciók avagy valóság és nyelv ilyen goromba szembeállításai sem tűnik posztmodern horizonton többé tarthatónak.

Gilles Deleuze az ismétlődésnek két archetípusát különböztette meg, melyeket platóni és nietzschei típusoknak nevezett. Az előbbi alapvetően azonosságokat tételez fel a világban, és csak ehhez képest tartja érzékelhetőnek a különbségeket; a másik „a hasonlóságot, sőt még az azonosságot is az alapvető különbözőség termékének” tekinti.²⁵ Az ismétlődés narratológiai koncepciói nyilvánvalóan az utóbbi, valamilyen nietzscheinek nevezett típusba²⁶ tartoznak, és zártságukat éppen az okozza, hogy az azonosságot mint mentális, vagy akár, mondhatnánk, nyelvi konstrukciót alárendelik a realitásként felfogott különbözőségnek. Kívülről nézve azonban már korántsem bizonyos, hogy mindenki ennek az azonosságkonceptiónak az alapján kell az irodalmi szövegeket megközelítse.²⁷ Ciklikus idő természetesen csak az első azonosságkonceptió alapján képzelhető el. Ha pedig feltételezzük, hogy az ábrázolt világban működő idő nem feltétlenül azonos a mi saját időkonceptiónkkal (bármilyen legyen is az), akkor talán érdekesebb megfigyeléseket tehetünk.

E hosszadalmas, de szükséges elméleti exkurzus után térjünk vissza a *Beszterce ostroma* időszemléletéhez. Mikszáth regényének első része Pongrácz világában játszódik. Ennek a világnak különös sajátossága, hogy a lineáris idő törvényszerűségei nem, vagy csak igen nehezen érvényesülnek benne. Az idő részint áll, részint ciklikusan működik. Ha a történelmet a 19. századi tudományos világgéppel összhangban úgy képzeljük el, mint ami a lineáris időben játszódik, akkor lehetetlennek kell tartanunk, hogy egyazon pillanatban különböző szereplők különböző korokban éljenek, illetve hogy bizonyos helyeken megálljon a történelem. Márpedig az elbeszélő valami efféle állít mind Pongrácz grófról, mind környezetéről. „Várnak és várúrnak való hely ez; itt még az őskor szörnyetegei élnek, nem a jelenkoré. Itt nem prüszköl a vonatok gőzgépe, hanem ehelyett az erdei szellem, a Jarinkó köhécsel.” „Kuss! Ide ugyan be nem tolakodik a XIX-ik század.”²⁸ Megpróbálkozhatnánk persze azzal, hogy ezeknek a narrátori kijelentéseknek figuratív jelentést tulajdonítsunk: nem a történelmi időre, nem az adott helyen ténylegesen érvényesülő törvényszerűségekre vonatkoznának, hanem az ott lakó tót nép hiedelemvilágából adnának ízelítőt. Úgy foglalhatnánk ezt össze, hogy a környéknek mind

²⁵ G. DELEUZE, *Logique du sens*, Paris, 1969, 302; vö. J. HILLIS MILLER, *Fiction and Repetition*, Cambridge, Massachusetts, 1982, 5–17.

²⁶ Hiszen Nietzsche nevéhez éppenséggel olyan ismétlődéskonceptiót is rendelhetnénk, amelyben minden pontosan ugyanúgy ismétlődik örökké; lásd TATÁR György, *Az öröklét gyűrűje: Nietzsche és az örök visszatérés gondolata*, Bp., 1989.

²⁷ Genette narratológiájának kritikájához vö. BEZECZKY Gábor, *A regényszerűség és az elbeszélésciklus = Találkozó poétikák: A 70 éves Szili József köszöntése*, Miskolc–Bp., 2000, 56–57, különösen: „... attól függ, melyik időfelfogást, melyik azonosságkonceptiót tekintjük helyesnek. Ezek azonban egyáltalán nem tőlünk független képződmények, hanem egyéni jóváhagyást igénylő társadalmi termékek.”

²⁸ MKÖM 6, 10:34–37 és 11:6–7.

infrastrukturális modernizálása, mind lakosságának gondolkodása elmaradott. Csakhogy az „elmaradottságot” negatívumként megítélő aufklärerista retorika maga is hajlamos a történelem és az idő azonosítása révén azt állítani, hogy különböző idők létezhetnek egyszerre is, bár az ilyesmit az idő/történelem mielőbb orvoslandó, kóros anomáliájaként mutatja be (pl. amikor olyasmiket mondunk: „Ez tiszta középkor!”). Ebben az esetben viszont a kort az emberek világgépével kéne azonosítanunk. A 19. századot képviselő gőzmozdony és az őskort képviselő Jarinkó mint két (egy prűszkölő és egy köhécselelő) szörnyeteg szembeállításának csakis az „elmaradott” helyi népszerűség nézőpontjából történhet, minthogy a gőzmozdonyt, ha megjelenne közöttük, ők vélhetnék szörnyetegnek.

Akarmelyik megoldást válasszuk is, Nedec és környéke mindenképpen kivonja magát a lineáris, természettudományos időben játszódó történelem érvénye alól. Ha a narrátori kijelentéseket elfogadjuk, akkor azért, mert itt megállt a történelem, itt a környező világ idejénél korábbi idő törvényszerűségei érvényesek, tehát az idő különböző helyeken különböző sebességgel halad, vagy meg is állhat akár; ha a narrátori kijelentéseket figurálisan értelmezzük, akkor azért, mert a történelem ekkor eleve elválik a lineáris időtől, és a közösségi világszemlélet változásaival lesz azonosítható, amelyekre viszont a természettudományos időfelfogást nem lehet alkalmazni. Még világosabban tagadja a történelem mint a lineáris időben játszódó folyamat általános érvényét a narrátor szerint maga Pongrácz: „»Én nem akarok a XIX. században élni, visszamegyek a XVII-ikbe, mert nekem úgy tetszik. Az idő jöhet, mehet, de engem nem visz, oda állok, ahova akarok.«”²⁹ Ebben a történelemben tehát még visszafelé is lehet mozogni, ha valaki eléggé megfeszíti az akaratát.

Ahhoz persze, hogy valaki *álljon* valahol az időben, ahelyett, hogy az idő *vinné* őt valahová, a maga részéről meg kell állítania az időt, illetve legalábbis kívül kell kerülnie az idő mozgásán. Ennek az a módja, hogy Pongrácznál minden napnak egyformának kell lennie. Ezt az egyformaságot az egész *Első rész* hangsúlyozza, de leginkább a napirend leírása, ahol sorra hangzanak el az ilyen narrátori kommentárok: „Minden program szerint ment.” „A peccsenyénél felállott Pongrácz s egy felköszöntőt mondott Ferenc József király egészségére (*mindennap azt az egy felköszöntőt*)...” „...kiült az erkélyre, *egy nap úgy, mint másnap*, intvén a várnagynak: – Hozza elő kegyelmed a kincstárt!” „...várván a *mindennapi* pénzszerést.” „Az úr szolgája ne mászkáljon az ördög vermeibe – figyelmeztette István gróf *mindannyiszor*.”³⁰

Nemcsak ugyanazt teszik a szereplők minden nap azonos órájában, hanem ugyanazt is mondják. Ezt tehát vagy a pseudo-gyakorító elbeszélés jelének tekintjük, vagy elfogadjuk, hogy Nedec olyan világ, ahol tényleg mindennap ugyanaz történik.

A környező világból kimetszett hely, ahol másféle idő van: egyrészt egy történelmileg más idő, másrészt egy olyan idő, amely áll a környező világhoz képest, illetve a mindennapok pontos azonoságának ciklikusságában létezik – mindez olyan módon definiálja az első rész világát, hogy az idő és a tér elválaszthatatlan egysége révén egy önálló, bahtyini

²⁹ MKÖM 17:28–31 (kiemelés tőlem).

³⁰ MKÖM 6, 14–15 (kiemelések tőlem).

értelemben vett kronotoposzt sejtet. Találunk is Bahtyinnál olyan regény-kronotoposzt, amely feltűnően hasonlít az itt leírtakhoz. Ez – cseppet sem meglepő módon – a „várkastély” kronotoposza: „A várkastélyban minden zug »időtől terhes«, sőt a szűkebb értelemben vett történelmi időtől – azaz a történelmi múlt idejétől – az. A vár az a hely, ahol a feudális kor hatalmasságainak – s ezzel egyszersmind a múlt történelmi alakjainak – élete folyt, látható alakban benne halmozódtak föl – az építmény különféle részeiben, a berendezésben, a fegyverzetben, az ősök arcképcsarnokában, a családi levéltárakban, a dinasztikus öröklődés specifikus emberi viszonylataiban, az öröklési jogok átruházásának formáiban – elmúlt korok és nemzedékek nyomai. Legvégül, a legendák és a hagyományok elmúlt események emlékeivel teszik élővé a kastély és környéke minden zugát.”³¹

Bahtyin ezt a kronotoposzt az angol romantika gótikus regényével és a történelmi regénnyel, annak is elsősorban Walter Scott-i változatával hozza összefüggésbe. Nyilván ugyanerre az európai regényhagyományra hivatkozik a *Beszterce ostroma* narrátora is, amikor a nedeci idő sajátosságait, illetve Pongrácz időfelfogását (láttuk, a kettő aligha különböztethető meg egymástól) a várkastélyban és berendezésében tárgyiasult, a családi hagyományban és a vár környékének legendáiban jelenlévő történelmi idővel hozza kapcsolatba. A mindennapi háborúzás előfeltétele a várban őrzött rengeteg középkori fegyver, Estella várúrnői szerepléséé a temérdek középkori női ruha.³² A családtörténet és Pongrácz a kívülállók számára szokatlannak tűnő viselkedése között már a *Bevezetés* megteremti a kapcsolatot – természetesen a narrátorra jellemző racionalizáló jelleggel: „A Pongrácz-család története tele van középkori fénnel, ragyogással. Szentmiklósi Pongrácz, kinek fejedelmek voltak adófizetői, Pongrácz Péter, a legszebb magyar levente, ki iránt egy királyné gerjedt boldogtalan szerelemre, a nagypallosú Pál, török fejek lekaszabolója, megannyi vitéz ős, annyi délceg Pongrácz-kisasszony, harmatos arcú, tollas kalapú, aranyos cipellőjű, nagy történelmi alakok anyái később, fehér ruhás várkísértetek a legkésőbb... Olyan ez a családi történelem, mint egy mélységes tó. Aki bele néz, aki belemereng, ha nincs erős feje, megszédül. És István grófnak nem volt erős feje, és nagyon mélyen belenézett...”³³

Ez a kapcsolat aztán még világosabb lesz, amikor a narrátor Pongrácz elalvási szertartását kommentálja: „Az apród a lábait vakarta, a diák pedig ősei történetéből olvasott fel fejezeteket. Az ősök elringatták a hóbortos unokát, ki tovább szötte azt álmában, amit ők megkezdtek, s ki tovább csinálta másnap ébren, amit éjszaka ő közöttük álmodott.”³⁴

A környék legendáiról már volt szó; a narrátor ott is igyekezett kapcsolatot létesíteni a környezet és Pongrácz viselkedése között: „Várnak és várúrnak való hely ez; itt még az őskor szörnyetegei élnek, nem a jelenkoré.”³⁵

Logikus, hogy egy ilyen statikus kronotoposz létrejöttéhez az adott hely izoláltsága és a szereplők helyváltoztatásának korlátozása alapvetően hozzátartozik. Ez az első részben

³¹ BAHTYIN, *i. m.*, 298.

³² MKÖM 6, 12 és 14.

³³ MKÖM 6, 8.

³⁴ MKÖM 6, 17.

³⁵ MKÖM 6, 10.

így is van, bár az izoláltság nem mint előfeltétel, hanem mint egy hosszabb folyamat végeredménye jelenik meg. Bármilyen statikus is Nedec világa, az elbeszélésben a statikus leírás és a gyakorító elbeszélés dominanciája ellenére fontos szerepet tölt be a szinguláris elbeszélés is. Csakhogy az elbeszélt szinguláris események kivétel nélkül az izoláció fokozódását eredményezik. Pongrácz viselkedésére tágabb környezete (a Nedec környéki nemesség) azzal reagál, hogy megpróbálja őt elszigetelni; ezekre a törekvésekre Pongrácz olyan szokatlan lépésekkel reagál, amelyek végső soron tovább növelik elszigeteltségét. Amikor eltöri a lábát, nem hagyja helyretenni a csontokat, következésképpen sánta marad, tehát kizárja magát a táncos mulatságokból. Pongrácz hadijátékait este „magnum áldomás”³⁶ követi, amely „az úri résznek” bált jelentene, csak hogy „a rangbeli emberek nem igen engedték a maguk feleségeit és leányait a nedeci várba”, merthogy nem volt asszony a háznál.³⁷ Erre Pongrácz megvásárolja donna Estellát, hogy legyen asszony a háznál. Az ő személye természetesen nem különösebben alkalmas arra, hogy a rangbeli hölgyeket Nedecre csalogassa, de Pongrácz elszigeteltségét még ezen túlmenően is növeli, hiszen ettől kezdve megakadályozza, hogy látogatásokat tegyen a szomszéd nemesi családoknál. Ezzel Pongrácz izolációja teljessé válik: hozzá nem jön senki, ő nem mehet sehova, immár semmi nem zavarhatja meg a nedeci idő napi ciklikusságát, a helyváltoztatás megszűnése beteljesíti a kronotoposz zártságát; a mozgás hiánya, ha önmagában nem is állítja meg az időt, nehezen érzékelhetővé teszi. Úgy látszik, a külső hatások nem képesek lényegi változást előidézni Nedec világában. Estella odakerülésekor azt halljuk, „[a gróf] tovább élt az ő különködéseinek.” Még amikor lázasan készülnek a háborúra a budetini honvédekkel, akkor sincs lényegi változás: „de amellet rendes medréből ki nem tért a napi élet.” A narrátor végül így foglalja össze Nedec világának, illetve e világ stabilitásának ismertetését: „Nem, talán sohasem történt volna semmi változás a várúr életében (s én most meg se írhatnám ezt az elbeszélést), ha olyan bolond szomszédjai nem lettek volna, mint Behenczy Pál báró és a fia, Károly.”³⁸

Ezután a Behenczy bárók életének leírása következik. Ha úgy tetszik, itt is két történetet kapunk, már az első részen belül is. A Behenczyek ideje azonban szinte ugyanolyan ciklikus, mint Pongráczé, csak a ciklikusság valamivel nagyobb intervallumokban érvényesül. „A vitaliciumot félévénként kapták, s volt akkor hegyen-völgyön tivornya, muri, míg az összegből tartott. A fiú Bécsben lumpolt, az apa Pesten vagy megfordítva, de sohasem együtt. Hanem iszen mennyi ideig tartott nekik ötezer forint. Tíz-húsz napig! A félév első hónapjának végén már összehozta őket a nyomor a trencsényi ős kastélyban,

³⁶ A kifejezés természetesen szintén azt emeli ki, hogy Pongrácz világát, vagy legalábbis e világ elbeszélését a történelem, illetve a történetírás narratívái strukturálják. Az Anonymus-idézet (*Gesta Hungarorum*, 16) közvetlenül a honfoglaláshoz kapcsolja Pongrácz hadi győzelmét.

³⁷ MKÖM 6, 13.

³⁸ MKÖM 6, 19; érdemes visszautalni a bolondság narratori és szereplői diskurzusára, amely, mint mondtuk, egészében aporetikus eredménnyel jár: itt a narrátor kinyilatkoztatja, hogy Pongrácz szomszédjai a bolondok, ami alkalmasint azt sugallja, hogy ő nem az.

ahol aztán úgy tengették életüket öt hónapig (mire ismét eljön a kiröpülés ideje), mint Toldi Miklós lova.”³⁹

Tehát öt hónap nyomor Trencsénben, körülbelül egy hónap fényűző élet Pesten vagy Bécsben. Öt hónap együtt, egy hónap külön. További különbséget jelent, hogy a nyomor időszaka téle vagy nyárra esik, mert az utóbbi mégiscsak elviselhetőbb, ugyanakkor ez a különbség is ciklikusan ismétlődik. Ez a szempont a Behenczyek világának mesterséges ciklikusságát (az évenként kétszer kifizetett életjáradékot) összekapcsolja a természeti világ eredendő ciklikusságával. Amennyire látjuk, Behenczyék világa éppoly statikus, mint Pongráczé, ami nem azt jelenti, hogy azonosak lennének. Az idő szempontjából nincs köztük lényegi eltérés, ugyanakkor a világukat szervező értékhierarchia alapvetően különbözik.

Az, ahogyan az elbeszélő saját elbeszélésére reflektál – „s én most meg se írhatnám ezt az elbeszélést” –, azért feltűnő, mert az elbeszélés lehetőségét a változáshoz látszik kötni. Annyit mindenképpen megkockáztathatunk, hogy van olyan elbeszélés-hagyomány az európai irodalomban, amelynek sajátossága és előfeltétele, hogy a történet egy kezdeti statikus egyensúlyi állapotból valamilyen változás révén bontakozzon ki. A *Beszterce ostroma* narrátora mintha erre az elbeszélés-hagyományra hivatkozna, amikor Pongrácz világának elbeszélhetőségét a világában bekövetkező változáshoz köti.

Ez azonban Tzvetan Todorov szerint egészen általános szabály, és általában igaz az elbeszélésre mint olyanra. Az ő narratológiájában a minimális cselekmény átmenet az egyik egyensúlyi állapotból a másikba. Az ideális elbeszélésben tehát van egy kezdeti stabil állapot, amelyet valamilyen „hatalom vagy erő” megzavar, és az így létrejövő változás révén végül új egyensúlyi állapot alakul ki.⁴⁰ A kezdeti egyensúlyi állapotot és az ennek megváltoztatására irányuló szándékot Todorov az elbeszélés kötelező tartozékának tekinti.⁴¹ Ezzel kapcsolatban két dolgot kell leszögeznünk. Egyrészt Todorov az elbeszélés grammatikáját kívánja ugyan megírni, demonstrációs anyagát azonban kizárólag a *Dekameron* novellái (a kerettörténettel nem foglalkozik) szolgáltatják. Az a tanulmánya, amelyre hivatkoztam, egy évvel *A Dekameron grammatikája*⁴² előtt jelent meg, és lényegében vázlatát adta mindannak, amit ott részletesebben, de az általánosítás kisebb igényével volt kifejtendő. Todorov semmivel nem igazolja, hogy a *Dekameron* novelláinak strukturális elemzéséből levont következtetései minden elbeszélésre általánosíthatóak volnának: úgy általánosít, hogy az általánosíthatóság problémájára még csak nem is reflektál. A másik probléma Todorov saját értelmező szempontjainak esetlegessége. Vizsgálódásait teljesen objektívnak (és talán éppen ezért általánosíthatónak) tartja, és nem vesz tudomást arról, hogy egyrészt a szövegértelmezés milyen mértékben határozza meg a szövegek struktúrájának eredményképpen kialakuló képét, és másrészt a saját maga által választott értelmezői szempontok milyen mértékben határozzák meg az értelmezést.

³⁹ MKÖM 6, 20.

⁴⁰ TODOROV, *The Grammar of Narrative* = Uő., *The Poetics of Prose*, ford. R. HOWARD, Oxford, 1977, 111.

⁴¹ TODOROV, *i. m.*, 117.

⁴² T. TODOROV, *La grammair du Decameron*, The Hague–Paris, 1969.

Azt állítja például, hogy „a második egyensúlyi helyzet hasonlít az elsőhöz, de a kettő soha nem azonos.”⁴³ Hogy mi hasonlít és mi azonos, az szinte teljes egészében az általunk választott szempontrendszerrel függ.⁴⁴ Mindazonáltal például a tragikum esetében, ami az európai narratíváknak mégiscsak elég erőteljes csoportjára jellemző, nagyon nagy elmeélel kell kidolgozni szempontrendszerünket, ha a kezdeti és a végállapot hasonlóságát szeretnénk kimutatni. De az értelmező szempontok kérdése lehet az is, hogy mit tekintünk egyensúlyi állapotnak, és mit nem. Ezt a problémát Todorov azzal a húszárvágással oldja meg, hogy a kiinduló egyensúlyi állapotot a fabula sajátosságának tekinti: „ideálisnak” nevezi az olyan szüzsét, amelyik ebben nem tér el a fabulától.⁴⁵ De még a *Dekameron*ban is fontos csoportnak tekinti az olyan elbeszéléseket, amelyek nem egyensúlyi állapottal kezdődnek, mert a fabula kezdetét képező egyensúlyi állapot már a szüzsé kezdete előtt kibillent.⁴⁶

E megszorítások alapján nem tulajdoníthatjuk a narrátornak egy általános igazság megfogalmazását, hanem mindössze azt, hogy a változás mint az elbeszélhetőség kritériumának hangoztatásával az európai elbeszélés-irodalom egyik fontos hagyományára hivatkozik. Az azonban, hogy mi hozza létre a változást, egészében meglehetősen bonyolult kérdésnek tűnik. A bolond szomszédok ezek szerint szükséges feltételei a változásnak, de nem biztos, hogy elégséges feltételei is. Ha szükséges és elégséges feltételt jelenítenének, akkor ebből a narrátori kitételből olyan elbeszélésvilágot sejtethetnénk, amelyben minden szükségszerűen következik az előzőekből. Nem lenne nehéz ebben a cselekmény egészére kiterjedő kauzalitás azon arisztotelészi követelményét felismerni, amely a regényről szóló 19. századi elméleti reflexiókban is központi szerepet játszott. A narrátor ebben az esetben megint egy európai regénytradícióra, illetve annak domináns olvasatára hivatkozna. Ilyen messzire azonban nem szabad mennünk, hiszen a narrátor a Behenczyek világával létesített kapcsolatot nem a változást eredményező egyetlen oknak, csupán a változás előfeltételének mondja. De ha már előfeltételekről beszélünk, akkor máris számolunk valamiféle, ha nem is a legszigorúbb arisztotelészi követelményeknek megfelelő kauzalitással. Kiváltó okként, mivel Behenczy odakerülése a várba jó darabig semmilyen következménnyel nem jár („mindjobban megmelegedett az új otthonban”, tehát ő alkalmazkodott az új környezethez), csakis az asztali jelenetre gondolhatunk, amikor megpróbál kikezdeni Estellával. Ha ez a kiváltó ok, amelynek valóban lehetett előfeltétele, hogy az embernek „olyan bolond szomszédai vannak”, akkor rekonstruálhatunk egy olyan kauzális láncolatot, amelyben elég egy rossz mozdulat, és az ember a várörtömbben találja magát, amiből majd szöktetés, hadüzenet stb. következik.

Hangsúlyozni kell azonban, hogy ezt a kauzális logikát az előfeltételek narrátori emlegetése nem feltétlenül implikálja. És még ha úgy volna is, a mikszáthi szövegvilágban a

⁴³ TODOROV, *The Grammar of Narrative*, 111.

⁴⁴ Ezen alapul BEZECZKY Gábor kritikája Todorov elbeszélés-konceptiójáról (*i. m.*, 57–58), amely kritikának érvényét azonban korlátozhatjuk, ha Todorov eredményeit csak a *Dekameronra* illetve az azzal rokon elbeszéléstípusokra tartjuk érvényesnek.

⁴⁵ TODOROV, *The Grammar of Narrative*, 111.

⁴⁶ TODOROV, *i. m.*, 118.

narrátornak nincs hegemon értelmezői pozíciója, sőt a narrátor azonossága is gyakorta megkérdőjelezhető a szöveg különböző részein. Itt is van ellentmondás, hiszen korábban a narratori diskurzus olyannak mutatta be Pongrácz világát, amely meglehetősen stabilitással rendelkezik, és amely a kívülről érkező impulzusokat képes elhárítani vagy integrálni. Tehát már azt is meg kellene magyarázni, miért nem képes erre most, illetve miben különbözik ez az esemény a korábbiaktól. Miért pont ezek a szomszédok képesek az ő világában változást elérni?

Pongrácz reakcióját környezete túlzottnak és értelmetlennek találja, következképpen, amit korábban sohasem tettek, összefognak, hogy terveit meghiúsítsák. Azt, hogy Pongrácz szokatlan módon reagál egy eseményre, a saját lelki diszpozíciójában bekövetkezett előzetes változások hivatottak magyarázni. Hiszen már a Behenczy-affér előtt letépkedte az almavirágokat, és lemondta a nyárra tervezett háborút, melyre pedig akkora lelkesedéssel készült. A Pongrácz lelki változását leíró részletet a következő narratori kijelentés vezeti be: „Egy nap azonban egy új esemény adta magát elő; a gróf a kertjében sétált s egy gyönyörű rózsát látott kinyílva az üvegházban.”⁴⁷

Talán nem is a Behenczy mozdulata az új esemény, amely mindent megváltoztat, hanem pusztán annyi, hogy kinyílt egy rózsza a kertben? Pongrácz beleegyezik, hogy a rózsát elküldjék Motesiczky Erzsébetnek, aki cserébe Cervantes *Don Quijotéj*át küldi, és mintha ez az olvasmányélmény változtatná meg a grófit. Itt tehát megint az európai regényhagyomány, ezúttal annak egy konkrétan megnevezett, központi jelentőségű műve lép be a történetbe.⁴⁸

Érdekes ezzel kapcsolatban pár szót ejteni a fikcionalitás kérdéséről. Abban a *Bevezetésben*, amelyet a narrátor a regény elé illesztett, és amelyben a regény keletkezésének történetét meséli el, egyrészt biztosítja az olvasót arról, hogy nem fiktív történetet fog olvasni: Pongrácz István valóban élt, mi több, valódi nevén fog szerepelni a regényben, maga az elbeszélő is találkozott vele személyesen, az adatok a rokonaitól származnak; másrészt már itt kiderül, hogy a rokonok nemcsak adatokat szolgáltatnak, hanem értelmezéseket is: „Rokonok jöttek az asztalhoz; azok ismét új meg új *vonást* fedtek fel előttem Istvánról.” „Kérdezősködtem utána, fürkésztem lelkének rugóit; akik őt közelebről ismerték, mind azt mondták: – István grófnak volt esze, de nem sok, ambíciója is volt, de sok; szerepelni akart mindenáron, de látta, hogy mint okos ember nem szerepelhet, megpróbálta tehát mint bolond ember.”⁴⁹

Nem egyszerűen adatközlőkkel beszélget, hanem mindenki jellemrajzot ad (vonásokról beszél), viselkedésének pszichológiai magyarázatával kísérletezik, és ezeken az értelmezéseken kell alapulnia majd az elbeszélő tevékenységének is. Tehát már itt, a kezdet kezdetén szembesülünk azzal, hogy a tények (vagy óvatosabban fogalmazva: Pongrácz gróf élettényei) csakis az értelmezői tevékenységet már eleve magában foglaló emberi percepció révén léteznek (vagy legalábbis: léteznek az elbeszélő és rajta keresztül a mi számunkra). Azok a sémák, amelyek mentén vagy alapján ezek az értelmezések konsti-

⁴⁷ MKÖM 6, 30.

⁴⁸ A vendégszöveg paradigmaváltást tükröző kettős funkciójáról a regényben lásd EISEMANN, *i. m.*, 79–81.

⁴⁹ MKÖM 6, 7 (kiemelés tőlem).

tuálódhatnak, természetesen kulturális meghatározottságúak. A legkézenfekvőbb, mint láttuk, a bolond meglehetősen általános sémája, amellyel a legtöbb szereplő és maga a narrátor is a legtöbbször próbálkozik meg. A bolond sémájával értelmezni persze nem feltétlenül azt jelenti, hogy valakit bolondnak tartunk, hiszen az értelmezői eljárás negatív eredményre („nem bolond”) is vezethet. Az értelmezést azonban az irodalmi hagyomány kínálta számtalan további séma is vezérelheti. A regény későbbi részeiben például Pongrácz Apolkával szembeni viselkedését a szereplők többsége a szerelmes öreg vígjátéki figurájának segítségével értelmezi, és ezt az értelmezést a narrátor is támogatni igyekszik. De láttuk már azt is, hogy a narrátor reflexióiban hogyan sejlnek fel az európai elbeszélés-hagyomány különféle elemei: a várkastély kronotoposza, a változáson alapuló elbeszélés hagyománya, a szigorúan érvényesülő kauzalitás elve. Ezek az értelmező sémák többé-kevésbé inkompatibilisek. Valószínűleg egyénileg változó, hogy az egyes értelmezési kísérleteket ki mennyire tekinti sikeresnek, és talán az is az olvasó értelmezői eljárásaitól függ, hogy a különböző sémák viszonyát dialogikusnak vagy összességükben aporetikusnak (a kettő talán nem feltétlenül zárja ki egymást), esetleg dialektikusnak tekinti. A kauzalitás-elvű értelmezéssel kapcsolatban például kérdés lehet, hogy az elbeszélés kínálta okok (bolond szomszédok, egy rossz mozdulat, egy szál rózsza, a *Don Quijote* olvasása) kizárják vagy kiegészítik egymást? Ha kizárják egymást, akkor ez jelenti-e a kauzalitás-elvű elbeszélői stratégia lebontását is egyben? Ha kiegészítik egymást, az garantálja-e az összes rész-ok megismerését is, vagy a részleges magyarázatok tetszőlegesen folytatható sorának megnyitásával éppúgy apóriához vezethet, mint az egymást kizáró okok rendszere?

Mindenesetre Motesiczky Erzsébet a *Don Quijote* narratívája alapján értelmezi Pongráczot, és ez az értelmezés cselekvő erőként lép be a történetbe, amikor megváltoztatja a gróf viselkedését. „A könyv nagy hatást tett István grófra” – olvassuk. A célzásként kapott könyvet önmagáról szóló értelmezésként kell olvasnia, és a helyzet által kikényszerített applikatív mozzanat rendkívül destruktívan hat rá. Azt természetesen nem tudjuk meg, miért pont ez az értelmezés hatott rá így, míg a bolond sémáján alapuló értelmezési kísérletek mindig leperegtek róla. A kulturális utalás mégis fontos lesz mint az elbeszélői tevékenység *mise en abyme*-ja. A realitásnak tekintett Pongrácz gróf a *Bevezetés*ben a szereplőként fellépő narrátor számára csak értelmezéseken keresztül látható, és amikor ezen a ponton maguk a szereplők az értelmezést egy közismert irodalmi narratívához kötik, akkor szinte explicitté válik az a modernizmussal vagy akár a posztmodernnel rokonítható gondolat, hogy a valóságértelmezés a már meglévő kulturális sémák és narratívák által prefigurált. És amikor egy ilyen értelmezés elkezd cselekvő erőként magát a történetet is alakítani, akkor ez végképp aláássa a tényeket rögzítő elbeszélő sugalmazását, és a figyelmet a történet poétikai alakításaira, azaz kitaláltságára irányítja.⁵⁰ A *Don Quijote* jelenléte természetesen a poétikai alakításokban is felfedezhető:

⁵⁰ Ez a jelenség, hogy a valóság fikcionalása beleíródik a fikcióba, kapcsolatba hozható a realizmus kérdéskörével is. Az 1945 utáni recepció megpróbálta Mikszáthban a magyar kritikai realizmus reprezentatív figuráját látni, és a nehézséget éppen a szembeötölően romantikus, néhol lektürszerű poétikai alakítások jelentették. Azok az újabb Balzac- és Zola-olvasatok azonban, amelyek a realitás irodalmi leképezésének teoretikus

ezáltal lesz a Motesiczky kisasszony Pongrácz-értelmezése az egész *Beszterce ostroma mise en abyme*-ja.

A narrátori sugalmazások alapján tehát úgy tűnik, hogy Pongrácz olyan stabil világot épített ki magának, amely egyre jobban izolálódván a külvilágtól, a ciklikusan ismétlődő események egyformaságába záródott mindaddig, amíg valamilyen külső esemény (igaz, arra nézve, hogy ez a külső esemény mi volt, az elbeszélés több különböző lehetőséget is kínál) fel nem borította ezt az egyensúlyi állapotot, létre nem hívta a változást, amely a külvilággal fennálló hallgatólagos megállapodás felmondását, és ami legalább ilyen fontos, helyváltoztatást jelentett. Maga Pongrácz gróf azonban egészen másként értelmezi a változás genesisét: „Tudtam, hogy történnie kell valaminek, éreztem, mert lásd, lengyelkém, már nagyon üres színtelen volt a világ, egészen elposványosodva. Már azon gondolkoztam, hogy talán elválnék egymástól.”⁵¹

Mintha maga a világ statikussága vagy statikussá válása kényszerítené ki a változást, ami ezek szerint nem is érkezhethet kívülről. Meglehetően, Pongrácz a külvilág izolációs törekvéseit sokallta meg, de az izoláció széttörésével az időt is mozgásba kellett hoznia. A ciklikus időt fenntartó imitált és helyhez kötött háborúk helyett valódi hadjáratba kezd.

Vegyük ezek után szemügyre Zsolna világát is, ahová Pongrácz útja vezet, bár ennek jelentőségével az első rész olvasása után még nem lehetünk tisztában. Zsolna más világ, ahol másféle törvényszerűségek érvényesülnek, és ez a másság Nedec világának további sajátosságait is meg fogja világítani. A második részben a szinguláris elbeszélés uralkodik, Zsolnán lineáris az idő. Ismétlődés persze itt is előfordulhat, és kézenfekvő először ezzel foglalkozni. Egy ideig a két Trnowszy testvér felváltva gondoskodik Apolka neveltetéséről: fél évig az egyiknél, fél évig a másiknál lakik. A féléves ciklusok a Behenczy bárók életrendjére emlékeztethetnek. Ez a ciklikusság azonban egyrészt csak Apolka neveltetésének egy rövid szakaszára terjed ki, hiszen mind előtte, mind utána összevissza hányódik a városban, másrészt nem is tartható fenn, mindössze két évig, ami az adott házban töltött félév egyszeri ismétlődését jelenti. Ennél is fontosabb azonban, hogy ezek a félévek sem látszanak ismétlődni: a Behenczyek esetében gyakorító elbeszélés mutatta be az egymástól megkülönböztethetetlen félévek megszámlálhatatlan halmazát, Zsolnán viszont a két testvér között kialakuló verseny eredményeképpen csak arról értesülünk, miben különböznek az egyes félévek egymástól, ezért minden félév a maga egyediségében jelenik meg, és mindegyik pontosan azonosítható a mind az előzőtől, mind a következőtől eltérő sajátosságok alapján. Itt még a féléves periódusok is állandó változás hordozói lesznek.

Az is látszik itt, hogy Zsolna világa tele van ellentétekkel. A két testvér ellenségesen áll szemben egymással, de ugyanilyen ellenségeség választja el a magyarokat és a tótokat, pontosabban a magyar hazafiakat és a pánszlávokat, hiszen az etnikai hovatartozás

narratívájával éppen a regényszövegek romantikus alakításait állítják szembe, a realizmus kérdéskörét mintha éppen olyan eszközökkel próbálnák meg újrafogalmazni (illetve felforgatni), amilyenekkel a *Beszterce ostroma* dolgozik.

⁵¹ MKÖM 6, 45.

Zsolnán mintha inkább személyes döntés, mintsem akkulturáció vagy származás dolga lenne.⁵² A regény fontosabb, középosztálybeli szereplői kétnyelvűek, és nemcsak a nyelvek között képesek könnyedén váltani, hanem – mint Trnowszy Miloszláv, a későbbi Tarnóczy Emil példája mutatja – nemzeti identitásukat is megváltoztathatják. De akármelyik oldalon álljanak is, ellenségesen tekintenek a másikra.

Ennek az etnikai ellenségeskedésnek nyomát sem láttuk Pongrácz világában. Ott a parasztságot, a gróf környezetét szintén többségében szlovák népesség alkotja, ennek eredményeképpen a hadijátékokon a vezényleti nyelv mindig a tót. Pongrácz természetesen használja a tótok nyelvét, és semmiféle etnikai jellegű konfliktusa nincs, és viszont: „A bálványozásig szerette a röghöz ragadt nép.”⁵³ A „háborúk” során a két ellenséges sereg alkalmanként, esetlegesen alakult ki („Na dve stranke chlapci! Két pártra szakadjatok, fiúk!”⁵⁴), szerepük az ostromban sorsolással dőlt el, és a játékban mindenki vidáman vett részt, „mert szép a háború, mihelyt ki van belőle zárva a halál.”⁵⁵ Nedecen minden héten háború van ellenségeskedés nélkül, Zsolnán viszont ellenségeskedésekkel teli béke.

Kétszer fordul elő, hogy az első részből ismerős alakok felbukkannak a második részben, és mindkétszer egészen másképp viselkednek, mint ahogy a korábbiak alapján várnánk. Két lehetőségünk van. Vagy ragaszkodunk egy olyan olvasási stratégiához, amelyben feltételezzük, hogy az egyes szereplők egységes pszichológiai entitások, és ebben az esetben a második részben tapasztalt viselkedésük alapján módosítanunk kell a róluk kialakult képet, és valamiféle pszichologizáló magyarázatot kell találnunk az inkohenciára. Vagy (és én inkább ezt javasolnám) azt kell feltételeznünk, hogy a két különböző világban megjelenő szereplők identitása megkérdőjelezhető. Ahogyan egy jel más kontextusban egészen mást jelenthet, ugyanúgy egy adott regényszereplő is eltérő viselkedésmódokat produkálhat más környezetben. Amikor Pongrácz gróf a második fejezet etnikai ellenségeskedéstől meghatározott világában bukkan fel, akkor a Matica turóc-szentmártoni gyűlését zavarja meg egy „rossz tréfával.”⁵⁶ Behenczyék az első részben még meglehetősen ártalmatlan csibészeknek tünnek. Igaz, sok apró kárt okoztak a környező lakosságnak, ezzel kapcsolatban azonban a környék vénei is azt mondták: „Ugyan ne panaszkodjatok, szamarak, hogy a Behenczy urak szegények, éhesek, és hogy valamit ehessenek, azért pusztítanak benneteket. Ez a jó. Ez a természetes. Egy-két tyúkocska nem a világ!”⁵⁷ Ezzel szemben a második részben Behenczy Pál igen kártékony embernek mutatkozik, akivel akkor találkozunk, amikor tevékeny részt készül vállalni Apolka prostituálttá nevelésében.

⁵² Zsolna etnikai megosztottságáról lásd KISS Gy. Csaba, *Mikszáth szlovák világából: A „Beszterce ostroma” interetnikus olvasatban = Mikszáth-émlékkönyv*, szerk. FÁBRI Anna, Horpács, 1997, 83–92. A szlovák-magyar viszonyról Mikszáth műveiben magam is írtam: *Mikszáth és a tótok*, 2000, 2001. április, 61–68.

⁵³ MKÖM 6, 29.

⁵⁴ MKÖM 6, 12.

⁵⁵ MKÖM 6, 29.

⁵⁶ MKÖM 6, 53–54.

⁵⁷ MKÖM 6, 20.

Ez a két momentum, amikor az első részből ismert szereplők megemléttetnek, illetve felbukkannak a második részben, alkalmas arra, hogy tudatosítsa a két rész egymásra vonatkoztatottságát, összetartozását, várakozásokat ébresszen a két, egymástól egyelőre független történet összekapcsolódását illetően. Ugyanakkor a más környezetből ismert szereplők szokatlan viselkedése ráirányíthatja a figyelmet a kontextus eltéréseire, arra, hogy mennyire különböző törvényszerűségek és viselkedésmódok uralják ezt a másik világot.⁵⁸

Zsolna világát azonban nem csak a személyek és csoportok közti ellentétek tartják folytonos változásban. Legalább ilyen fontos, hogy az itteniek mindig törekszenek valamire, mindig akarnak valamit, mindig hosszú távú terveik vannak. Ez természetesen összefügg az ellentétekkel, hiszen egyrészt a különböző csoportok egymással ellentétes törekvései vezethetnek ellenségeskedéshez, másrészt amit a két Trnowszy testvér általában akar, az nem egyéb, mint a másiknak ártani. Apolka, a gyönyörű fiatal lány úgy jelenik meg e világban, mint a vágy tárgyának szimbóluma. Nem mintha a vágyak közvetlenül rá irányulnának; de majd' mindenki az ő birtoklása és felhasználása révén kívánja céljait elérhetni. Klivényi Apolka révén akar minél több pénzhez jutni. A két Trnowszy Apolka kényeztetésével akarja bosszantani a másikat. A polgármester azért bízza Klivényi gyámságára, hogy biztosítsa hazafias neveltetését. Talán csak Tarnóczy Emil a kivétel, akinek vágya valóban magára Apolkára irányul. Apolka maga teljesen passzívan áll e különféle törekvések középpontjában. Ő maga sohasem törekszik semmire, mindig csak alkalmazkodik a mások szándékaihoz.⁵⁹ Az is világos, hogy Apolka személye (Emil kivételével) egyáltalán nem érdekel senkit, ami azokban a pillanatokban válik igazán világossá, amikor éppen nem kell senkinek.

Nedec világában ezzel szemben nincsenek törekvések. Maga Pongrácz gróf nem akar semmit, statikus létformájával teljesen elégedett; környezete pedig, amely belőle él, szintén a *status quo* fenntartásában érdekelt. A kivétel itt is a nőalak, Estella, aki szeretné elvetetni magát a gróffal. Ez a törekvés önmagában még nem teremt ellentéteket Nedecen, és mint láttuk, változást sem képes előidézni, legfeljebb az izolációt fokozza, és ezáltal éppen a stabilitást, Nedec világának uniformizáltságát támogatja. Egy egészen apró ellentétről mégiscsak értesülünk, amikor azt a bizonyos rózsát elküldik Motesiczky kisasszonynak. Az ötletet Pamutkay ezredes adja, „aki szerette volna megházasítani urát a vagyonos kisasszonnyal.” Vele szemben e könyvajándék sértő voltára Pruzsinszky hívja fel a figyelmet, „aki nem szerette volna, hogy a gróf megnősüljön (itt akart ő már meghalni).”⁶⁰ Ez az ellentét nem vezet ellenségeskedéshez, és elég jelentéktelennek tűnik. Valamire azonban ráirányíthatja a figyelmet: aki Nedecen akar valamit, az azt akar-

⁵⁸ Hasonlít ez a jelenség arra, amelyet a *Galamb a kalitkában* elemzésénél figyeltem meg, amikor is az egyik történetben központi jelentőségű metaforák és fogalmak teljesen új jelentésben bukkantak fel a másikban: ItK, 1999, 694–710.

⁵⁹ Vö. Kiss Ernő, *Mikszáth Kálmán*, Kolozsvár, 1910, 39: „jól látjuk, hogy [Apolka] csak báb a sors kezében, minden akarat, minden szenvedély nélkül”, amely kijelentésben azonban a *sors* kifejezést igen tág értelemben kell vennünk, hiszen sorsszerűségről Apolkát illetően aligha beszélhetünk.

⁶⁰ MKÖM 6, 31.

ja, hogy Pongrácz gróf tegyen valamit. Ha úgy tetszik, ő valóban középkori oligarcha módjára él: itt minden tőle függ, a többiek legfeljebb az ő befolyásolására tehetnek kísérleteket. Cselekvési lehetősége egyedül neki van, és mivel ő nem kíván cselekedni, világában nem is történik változás. Mindaddig, amíg Estella meg nem szökteti Behenczyt, ami természetesen csak Pongrácz udvartartásának összefogásával lehetséges: ezúttal nem befolyásolni akarják, hanem maguk cselekszenek, és ezáltal Pongrácz cselekvési szabadságát elorozzák.

Nedec és Zsolna világa tehát több szempontból alapvetően különbözik egymástól. Nedec ciklikus idejével Zsolna lineáris ideje áll szemben. Ettől egyáltalán nem függetlenül Zsolna világát különböző törekvések és ellentétek állandó feszültsége tartja mozgásban, míg Nedecen épp a törekvések hiánya állítja meg az időt. Mindezt olyan ellentétekkel is megpróbálhatnánk leírni, mint falu–város, középkor–modernitás, harmónia–diszharmónia. Ugyanakkor a fikcionalitás szignáljai is különbségeket mutatnak. A *Bevezetés* deklarálta, hogy Pongrácz István története nem fiktív, majd egymást érik az utalások a különféle műfaji tradíciókra, valamint a fikcionalitás egyéb jelei, míg a második rész népmesei kezdése után (melyből megtudtuk, hogy volt egyszer egy ember, volt annak három fia, mindegyik más mesterséget választott⁶¹) mindjárt a pánszláv mozgalomban, a Matica gyűlésein, szóval a korabeli újságokból ismerős tényvilágban, egy saját fikcionalitására kevésbé reflektáló, „realistának” tekinthető elbeszélésben találjuk magunkat.

Amikor a két történet egyesül, akkor az lesz a kérdés, mit tud egymással ez a két világ kezdeni. Összecsapnak egymással, vagy kompromisszumot kötnek? Megváltoztatja, lerombolja-e az egyik a másikat, vagy valamilyen kölcsönhatás során összeolvadnak? Először úgy tűnik, a zsolnai uraknak sikerül egy furfangos ötlettel meggátolniuk az összecsapást, és helyreállítani a korábbi állapotot. A seregek visszatérnek Nedecre, ahol akár folytathatják is korábbi izolált életmódjukat, és Pongrácz rövid látogatása sem fog Zsolnán nyomot hagyni. A gróf azonban magával viszi, ha nem is zsákmány-, de túszként Apolkát, és vele Zsolna világa maga hatol be Nedec várába. A helyzet alapvetően megváltozik attól, hogy Estellát Apolkával helyettesítették. Korábban István gróf passzivitása a környezetében lévők minden törekvését meggátolta, míg Zsolnán Apolka hasonlóan passzív alakja mindenki másnak a törekvéseit aktivizálta, körülötte mindenki akarni és cselekedni kezdett. Attól kezdve, hogy Nedec várában mind Pongrácz, mind Apolka jelen van, a dolgok úgy kezdenek működni, mint korábban Zsolnán: Apolka lesz a passzív központi alak, aki különböző törekvések keresztútjába kerül. Maga Pongrácz gróf is elkezd hosszú távú terveket szőni. Az „az ambíciója”, hogy Apolkát jó nevelésben részesítse, könyvet kezd írni a szamarak értelmi képességeiről („A szamarakat okvetlenül rehabilitálni kell a világ előtt”⁶²), rendbe akarja hozni a gazdaságát, sőt meg akar gazdagodni.

⁶¹ „Zsolna városában élt sok-sok esztendővel ezelőtt egy Trnowszky nevű vaskereskedő, akinek három fia volt, Péter, György és Gáspár. Mikor a fiúk fölcseperedtek, a haldokló öreg úr pályaválasztásra szólította őket.” MKÖM 6, 52. Megemlítendő azonban, hogy ettől a népmesei sémától az elbeszélés hamar elszakad: az egyaránt ellenszenves legnagyobb és legkisebb fiú sikeres ember lesz, a középső szegénységben hal meg.

⁶² MKÖM 6, 112.

Míg Estella növelte Pongrácz gróf elszigeteltségét, Apolka hamarosan megszűnteti: „Apolka ezalatt gyönyörű, nyúlánk hajadonná fejlődött. Szépségének híre messze eljutott, túl Trencsén határain, még a gazdag Nyitrában is sokat emlegették a »nedeci rózsát«. Fiatal emberek sáskaszámra környékezték a várat. [...] A fiatal embereknek nővéreik voltak, a nővéreiket rávették (mert a nővér jó közbenjáró), hogy azok is látogassanak el Nedecre, a leányaik kedvéért eljöttek a mamák is, és a nedeci vár, mint azelőtt régen, újra megtelt a környék előkelő nemességével, selyemtopánkájú kisasszonyokkal, délceg, kevély tartású matrónákkal. Nagy tivornyák helyére vidám bálók jöttek.”⁶³

A kedélyes hadijátékok, amelyekből a halál ki volt zárva és amelyek nem okoztak el-lenségeskedést, megszűnnek. Ehelyett Pongrácz pisztolypárbajt vív Apolka miatt, amelyben életveszélyesen megsebesül. Az Apolka körüli zsolnai ellentétek újratermelőnek Nedecen is, különösen amikor Tarnóczy Emil kérőként jelentkezik. Ettől kezdve Pongrácz nemcsak Tarnóczyval kénytelen megküzdeni Apolkáért, hanem lényegében az egész külvilággal: Zsolna visszaköveteli a túszát.

Riffaterre szerint a fikcionalitás jelei éppen azáltal utalnak egy különösen fontos igazságra, hogy felfüggesztik a valószínűséget.⁶⁴ A valószínűség azonban maga is mesterséges képződmény, amely egy nyelvi adottság tautologikus derivációinak ismétlődéséből keletkezik.⁶⁵ A valószínűséget tehát nem csak a fikcionalitás szignáljai függeszthetik fel: a szöveg által korábban kialakított valószínűségi normáknak ellentmondó új elemeket csak azoknak későbbi tautologikus ismétlődései tehetik visszamenőleg valószínűvé, felbukkanásukkor valószínűtlenné lévén talán még a fikcionalitás jeleinek is tekinthetők, de legalábbis utalhatnak valamilyen igazságra, hiszen Riffaterre szerint ahol a valószínűség véget ér, ott az igazság lép a helyére.⁶⁶ Tarnóczy Emil kiszabadítása Nedec várbörtönéből olyan esemény, amely ellentmond a szövegben addig kialakított valószínűségi szabályoknak, hiszen a földalatti folyosót csak Pongrácz Károly ismeri, maga Nedec tulajdonosa, a családtörténet igazi szerelmese, István gróf, aki például tisztában volt az ebédlöterem süllyesztőjének működésével, megfoghatatlannak találja a fogoly eltűnését. Joggal állíthatjuk, hogy Apolka megjelenése Nedecen felszámolta Pongrácz világát: a földalatti folyosó története pedig egyértelműsíti, hogy e világ integritásának vége. Egyrészt a titkos várfolyosó pontosan az a fajta dolog, ami Pongrácz világába illenék, és most íme, a külvilág talál fel egy ilyen eszközt az ő ellenében. Nem elég, hogy maga a gróf integrálódott a törekvések, ellentétek és a lineáris idő világába, hogy részben lemondott saját világának kellékeiről (a hadjáratok szünetelnek; bár a csendbiztosnak még azt mondja: „A hadiszerencse forgandó, jó uram”⁶⁷), ráadásul ezeket a kellékeket most mások használják. Másrészt a titkos folyosó végképp felszámolja Pongrácz világának izolációját. A védelmet biztosító, a külvilágot kizáró várfal helyett most olyan középkori kellék bukkan fel, amely beereszti a külvilágot. Ez a folyosó nem a várbeliek

⁶³ MKÖM 6, 113.

⁶⁴ M. RIFFATERRE, *Fictional Truth*, Baltimore–London, 1990, 33.

⁶⁵ RIFFATERRE, *i. m.*, XIV–XV.

⁶⁶ RIFFATERRE, *i. m.*, 46.

⁶⁷ MKÖM 6, 143.

menekülését szolgálja szorongatott helyzetben: a várbeliek nem tudnak a folyosóról. Kívülről lehet ezen az úton a várba jutni, a várbeliek tudta nélkül. És mint megtudjuk, a folyosót már annak idején is ilyen céllal építették: „Szunyogh István csináltatta valaha titokban a nedeci börtönhöz, hol fogva tartották a szép Nedeczkyt, Czobor Erzsébetet. Erre hozta ki a kópé.”⁶⁸

A folyosó tehát úgy szünteti meg a vár izolációját, hogy a várbeliek erről mit sem tudnak. Ha úgy vesszük, hogy a folyosó mindig is létezett, akkor Nedec izoláltsága utólag illuzórikussá minősül át: a külvilág bármikor képes lett volna behatolni, mindig is titkos fölényben volt, csak ezt eddig nem használta ki. De talán ezzel a lineáris időt feltételező olvasásmóddal már eleve a külvilág oldalára állunk. És talán az esemény valószínűtlensége is másféle olvasásra ösztönöz. Hiszen láttunk már a regényben hasonlót, amikor Pongrácz gróf és Behenczy báró egészen másfajta karakter volt Zsolna világában, mint korábban Nedecében. Ott sem tartottuk feltétlenül szükségesnek, hogy másféle viselkedésmódjuk alapján korábbi viselkedésüket is átértelmezzük. Ugyanígy feltételezhetjük, hogy az első részben Nedec egyre jobban izolálódó világát várfal választotta el a külvilágtól, míg a negyedik részben, amikor a két világ teljesen összeolvad, földalatti folyosó köti őket össze.

Ez az összeköttetés teljesen kiszolgáltatja Nedecet a külvilágnak. Tarnóczy eltűnésére maga Pongrácz is ennek a kiszolgáltatottságnak a felismerésével, annak belátásával reagál, hogy világának integritása megszűnt: „A fogoly Tarnóczy kimenekülése, melyet senki nem tudott a várbeliek közül megmagyarázni, egészen összetörte Pongrácz Istvánt. Félelem fogta el és csodálatos sejtelmek kezdtek kínozni. – Elveszik tőlem a leányt – mondá és a fogai vacogtak.”⁶⁹

Mindebből úgy tűnik, a két világ találkozása az egyik teljes megsemmisülésével végződött, anélkül, hogy a másikat akár csak a legcsekélyebb módon megváltoztatta volna. Ez azonban nem feltétlenül igaz. A regény zárlatának ismétlődő cselekményelemei akár azt is jelezhetik, hogy a találkozás Pongrácz világával Zsolnán is nyomot hagyott. Ha Deleuze két ismétlődéskoncepcióját alkalmazzuk a két világra, akkor Nedecre a platóni, alapvető azonosságokat tételező, Zsolnára a nietzschei, alapvetően különbségeket tételező típus volt jellemző. A két történetzál egyesülésétől kezdve a szinguláris elbeszélés az uralkodó. A regényzárlat ismétlődéseit azonban nem könnyű a deleuze-i tipológia alapján besorolni. Először is megtudjuk, hogy a Behenczyek életmódja visszatért régi ciklikusságába. A házastros öreg házvezetónő szerepét Estella vette át. Életmódjuk leírása az első és a negyedik részben ábrázolt helyzet azonosságát hangsúlyozza. Az a szinguláris esemény pedig, hogy Estella eladásánál a fiú a családi hagyomány értékrendjére hivatkozva színlelt felháborodással kijátssza az apját, az első rész eseményeit ismétli, amikor a harang eladásánál az apa igen hasonló módon csapta be a fiát. A hangsúly a számos különbség ellenére mintha az ismétlődésre, az események azonos vonásaira esne. A Behenczyek ciklikus létmódja tökéletesen beleillett az első rész világába, és úgy látszik, az első

⁶⁸ MKÖM 6, 145.

⁶⁹ MKÖM 6, 147.

rész világának ez a része érintetlenül megmaradt, vagy legalábbis Estella megvénülésével végül helyreállt.

A regény legvége pedig az állítólagos besztercei küldöttség második fellépésével esik egybe. Vajon mennyire azonos ez a küldöttség? Az esemény egyrészt tagadhatatlanul engedelmeskedik a lineáris idő logikájának, hiszen azt a túszt kéri vissza, akit az első szereplésükkor maguk adtak át. Ugyanakkor azonban mintha ez a lineáris idő itt már nagyobb teret engedne az ismétlődésnek, hiszen ugyanazok az emberek gyűlnek össze, hogy megismételjenek, vagy inkább visszacsináljanak egy korábbi csalást. A múltbeli esemény megismétlésének éppen az volna a célja, hogy az azelőtti állapotot állítsa helyre, hogy újra Estella kerüljön Nedecre, Apolka Zsolnára. Nemcsak a szereplők és kellékek azonossága, a szituáció hasonlósága hívja fel a figyelmet az ismétlődésre, hanem a színidirektor megszólalása is, aki, akárcsak az első követség alkalmával, most is ötös jambusokban beszél (ez a metrum csak ezen a két helyen fordul elő a regényben, a többi versidézet mindig ütemhangsúlyos).

Lengeffy szövege a Shakespeare-tragédiák kontextusában próbálja az eseményeket értelmezni, de a narrátor ezúttal határozottan elutasítja ezt az értelmezési kísérletet: ezt a műfaji hagyományt teljességgel inadekvátnak tekinti. Lengeffy versbeszéde már az első követség idején is inadekvát volt, amit az jelzett, hogy a szereplőknek értelmezési problémákat okozott. Az egyik kénytelenítve érezte magát egy prózai közbeszólással megmagyarázni a szöveget, Pongrácz pedig visszakérdezett a végén: „S addig e gyermek marad nálam túsul, ha jól érttem?”⁷⁰ Ezúttal azonban maga a narratori diskurzus is kiemeli a megnyilatkozás inadekvát voltát; a színészről egyrészt azt állítja, hogy „közömbösen” ejti ki a dagályos szavakat, másrészt a mylordok és ladyk megszólítására így reagál: „My-lordok és ladyk nem lévén jelen, hogy okulhattak volna, csak Estella tette a következő észrevételt: – Jó, jó, de mi lesz mármost énvelem?”⁷¹

Visszatér tehát az inadekvát versbeszéd ötös jambusokban, bár maga a követség Pongrácz halála miatt elmarad. És a követség megismétlésére újra össze kellett gyűjteni az időközben szétszóródott szereplőket, ami szintén az első rész ciklikus idejének hatására utal a lineáris idő világában. A két történetyszál tehát, amelyek az első két részben parataktikusan helyezkedtek el, és pusztán az olvasásban léphettek kölcsönhatásba egymással, egyesülésük után az elbeszélésben valósítják meg ezt a kölcsönhatást, a közös történet pedig egyaránt tartalmaz majd mindkét világra jellemző elemeket. Bár alapvetően Zsolna dominanciája érvényesül, az ismétlődés Nedecre jellemző elve sem tűnik el. Az elbeszélés utolsó jelenetében látjuk először egyetlen tabló részeként ugyanott megjelenni az első két rész emblematikus nőalakjait. Ezúttal is minden Apolka körül mozog (az egész követséget miatta szervezték), és Estella ezúttal is aktív megszólalóként nyilvánítja ki, hogy akar valamit, bár törekvése ezúttal igen általános és meghatározatlan, de annyi világos, hogy az ő törekvése most sem lesz képes senkit cselekvésre kényszeríteni.

⁷⁰ MKÖM 6, 105.

⁷¹ MKÖM 6, 180.

ItK

A két különböző világ találkozásáról aligha állíthatjuk, hogy egymással harmonikus egységben összeolvadva hoztak létre új minőséget. Még amikor a két történet egy történetté egyesült, inkompatibilis elemeik akkor is inkompatibilis elemekként kerültek egymás mellé. A regény dialogikus olvasata nem eredményezte az egységesség, a különböző részek harmonikus rendjének kimutatását, de megmutatta, hogy az inkompatibilis elemeket együtt olvasva hogyan érthetjük meg őket egymáshoz képest, ami egyben azt is jelenti, hogy az egymás mellé helyezett elemek egymást értelmezik, de ezt az értelmezést az olvasás hivatott megvalósítani.